

تبیین عوامل مؤثر بر تدوین دکترین پدافند غیر عامل جمهوری اسلامی ایران با رویکرد نظامی

سید اسماعیل شهرآیینی^۱

ابوالفضل سپهری‌راد^۲

وحید ریاضی^۳

حمید همت*^۴

نوع مقاله: پژوهشی

چکیده

در جنگ‌های امروزی، دکترین پدافند غیرعامل و مبانی آن بسیار حائز اهمیت است و نقش مهمی را برای موفقیت در جنگ‌های آتی ایفا می‌کند. از این رو، پژوهش حاضر در پی تبیین عوامل مؤثر بر دکترین پدافند غیر عامل جمهوری اسلامی ایران با رویکرد نظامی مبتنی بر روش کیفی بوده است. گردآوری داده‌ها به روش کتابخانه‌ای و با استفاده از مطالعه اسناد و مدارک انجام و در نهایت اعتبارسنجی آنان به روش دلفی سه مرحله‌ای به تأیید خبرگان رسیده است. جامعه مورد مطالعه شامل کلیه اسناد و مدارک مرتبط با دکترین، دکترین پدافند غیرعامل و پدافند غیرعامل در کشور که در منویات مقام معظم رهبری^(مدظله العالی)، اسناد بالادستی و کلیه پیشینه‌های تحقیقاتی مرتبط ارائه شده‌اند، بوده‌اند. همچنین خبرگان را صاحب‌نظران حوزه‌ی پدافند غیرعامل و پدافندهوایی که دارای سوابق فرماندهی و مدیریت کلان و آگاه به دکترین بوده‌اند به تعداد ۱۵ نفر تشکیل داده‌اند. گزاره‌ها به روش هدفمند قضاوتی انتخاب و فرآیند جمع‌آوری آنان تا مرحله اشباع نظری داده‌ها ادامه پیدا کرد. تجزیه و تحلیل داده‌ها به روش تحلیل محتوی براون و کلارک (۲۰۰۶) انجام شد. نتایج پژوهش منتج به تبیین عوامل مؤثر بر دکترین پدافند غیر عامل با رویکرد نظامی گردید که این عوامل در سه حوزه "جهت‌دهندگان دکترین"، "ساختاردهندگان دکترین" و "شتاب‌دهندگان محیطی دکترین" دسته‌بندی گردیدند. نتایج نشان داد که به منظور تدوین دکترین پدافند غیرعامل با رویکرد نظامی باید به سه حوزه کلی یاد شده توجه ویژه نمود.

واژگان کلیدی:

دکترین، پدافند غیرعامل، دکترین پدافند غیرعامل، تحلیل محتوی.

^۱ استادیار مدیریت راهبردی دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی، تهران، ایران.

^۲ استادیار مدیریت راهبردی دانشگاه پدافندهوایی خاتم الانبیا(ص)، تهران، ایران.

^۳ استادیار مدیریت راهبردی دانشگاه فرماندهی و ستاد آجا، تهران، ایران.

^۴ دانشجوی دکتری دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی، تهران، ایران.

* نویسنده مسئول: H.Hemmat@casu.ac.ir

مقدمه

با چراغ راه قرار دادن بیانات مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) در خصوص اندیشه دفاع که می‌فرمایند "نمی‌توانیم چشم و قدرت تحلیل داشته باشیم، توطئه‌ی عمیق عنادآمیز استکبار علیه اسلام و نظام اسلامی را ببینیم و در عین حال به فکر دفاع نباشیم" (بیانات معظم‌له، ۱۳۶۸/۰۸/۲۹)، می‌طلبند که نسبت به مقوله دفاع خصوصاً در نیروهای مسلح، توجه ویژه‌ای صورت گیرد. در این بین، با عنایت به اینکه دفاع به دو بخش عامل و غیرعامل تقسیم می‌گردد، پدافند غیرعامل همواره با توجه به اهمیت آن در حوزه نظامی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده است. «پدافند غیرعامل» یکی از اقدامات مهم دفاعی است که به عنوان مکمل «پدافندعامل» بدون استفاده از تجهیزات پدافندی، جهت تقلیل خسارات و یا جلوگیری از صدمات و خسارات ناشی از حملات هوایی/ موشکی دشمن به کار گرفته می‌شود. طبق تعریف، پدافند غیرعامل: "مجموعه اقدامات غیرمسلحانه‌ای که موجب افزایش بازدارندگی، کاهش آسیب‌پذیری، تداوم فعالیت‌های ضروری، ارتقاء پایداری ملی و تسهیل مدیریت بحران در مقابل تهدیدات و اقدامات نظامی دشمن می‌گردد" (جلالی، ۱۳۹۱).

از سوی دیگر، امروزه با توجه به تهدیدات روزافزون نظام جمهوری اسلامی ایران توسط دشمنان انقلاب اسلامی در منطقه غرب آسیا و نیز آمادگی بیش از پیش برای مقابله با این تهدیدات جدید و کمتر پیش‌بینی‌پذیر، باید نیروهای مسلح جمهوری اسلامی ایران خود را از هر لحاظ آماده نمایند. ایجاد آمادگی و دفاع کارآمد و اثربخش این نیروها، مستلزم دکتترین و سطوح متنوع بهینه‌ای است که با لحاظ نمودن اصول اساسی، اندیشه‌ها، اعتقادات، تعالیم و نظریه‌های هدایت‌گر مورد قبول و همچنین مورد حمایت در طرح‌ریزی‌ها و کاربرد قدرت نظامی در سطوح ملی و اجرایی کشور مورد استفاده قرار می‌گیرند. این مهم باید قبل از بروز هر تهدید جدی اتفاق بیفتد، چنانکه دکتترین به دنبال مقابله با چالش‌هایی است که فرا روی نیروهای مسلح است و باید بر آن‌ها چیره شود.

طبق تعریف، دکتترین یا رهنامه نظامی "اصول اساسی بکارگیری نیروهای نظامی و عناصر تشکیل دهنده آن در شرایط صلح و جنگ جهت پشتیبانی از منافع ملی تعبیر می‌گردد (ثروتی، ۱۳۹۴). لازم به ذکر است رهنامه نظامی خود برگرفته از تعریف رهنامه یا دکتترین یعنی "اصول اساسی برآمده از تفکر، آیین، اعتقادات، تجربه تاریخی و نظریه‌هایی که مورد قبول در یک کشور که مبنای به‌کارگیری مولفه‌های قدرت ملی برای تامین و تحقق اهداف امنیت ملی در دوران صلح و جنگ قرار می‌گیرد" می‌باشد (باقری، ۱۳۹۶). به باور محققان، دکتترین، دربرگیرنده سه مؤلفه اساسی چیستی، چرایی و چگونه‌گی است (زه‌دی، ۱۳۹۴؛ ثروتی و مظلوم، ۱۳۸۹). بخش

چرایی به فلسفه دکترین، بخش چستی به اصول دکترین و بخش چگونگی به روش‌های اجرای دکترین می‌پردازد. در این دیدگاه، "اصول"، پایه‌ها و مبانی اساسی فکری هستند که راهبردها را در راستای مأموریت، برای تحقق چشم‌انداز هدایت می‌نمایند (ثروتی و مظلوم، ۱۳۸۹). لذا دارا بودن یک دکترین مناسب می‌تواند چارچوبی کارآمد و تأثیر گذار را در کلیه سطوح یک سازمان به وجود آورد.

در عین حال، با توجه به اهمیت دفاع با رویکرد پدافند غیرعامل که در بالا به آن اشاره گردید، ضرورت پرداختن به دکترین پدافند غیرعامل در کشور و نیروهای مسلح از اهمیت دوچندانی برخوردار است. در این خصوص، محققان براین باورند که در نظر گرفتن برخی موارد در دکترین پدافند، مثل طراحی برنامه‌ها، سازماندهی، ساختار نیروی انسانی، کسب اطلاعات و توانایی‌های لازم در جهت شناخت تهدیدات، تجهیزات، تاسیسات و نیروی انسانی حائز اهمیت است و نقش مهمی را در جنگ‌های آتی ایفا می‌کند (یحیی پور، ۱۳۹۵).

نگاهی به پژوهش‌های انجام شده در حوزه دکترین و به‌ویژه دکترین نظامی در سالیان اخیر نشان می‌دهد که تاکنون پژوهش‌هایی در خصوص دکترین نظامی، مبانی فلسفی و چگونگی تدوین دکترین نظامی انجام شده است که در بخش ادبیات پژوهش به آنان اشاره گردیده است. با این حال در تحقیقات یاد شده به دکترین پدافند غیرعامل با رویکرد نظامی کمتر توجه شده است. در عین حال، اولین گام در راستای تدوین دکترین پدافند غیرعامل، شناسایی عوامل مؤثر در تدوین پدافند غیرعامل است که این پژوهش در پی آن است که به شناسایی عوامل یاد شده بپردازد.

بطور کلی انجام این تحقیق از جنبه‌های زیر حائز اهمیت است:

- ✓ تولید و توسعه ادبیات دکترین پدافند غیرعامل با رویکرد نظامی بطور اخص و غنی‌سازی دانش نظامی / دفاعی به شکل عام صورت می‌گیرد.
- ✓ هم‌افزایی، هماهنگی و درک مشترک برای کاربران جهت انجام مأموریت‌های محوله در حوزه پدافند غیرعامل بوجود می‌آورد.
- ✓ یک چارچوب حساب شده و مشخص برای تمامی عوامل مؤثر بر تدوین دکترین در حوزه پدافند غیرعامل با رویکرد نظامی تعیین می‌گردد.
- ✓ بستر لازم جهت تجدید ساختارها، نظام آموزشی، تجهیزات، سازمان و برنامه‌های راهبردی ایجاد می‌شود.

مبانی نظری و پیشینه‌های تجربی پژوهش

پدافند

پدافند با مفهوم کلی دفع، خنثی نمودن و یا کاهش تاثیر اقدامات آفندی و ممانعت از دستیابی دشمن به اهداف خود که بر دو نوع عامل و غیر عامل می باشد (رستمی، ۱۳۸۶: ۲۰۰).

پدافند غیرعامل

پدافند غیر عامل در کشور جمهوری اسلامی ایران، دارای تعاریف متعددی است که دو تعریف متداول آن به شرح زیر ارائه می‌گردد:

۱- تعریف مصوب در آئین نامه اجرایی بند ۱۱ ماده ۱۲۱ قانون برنامه پنج ساله چهارم کشور: مجموعه اقدامات غیر مسلحانه‌ای است که موجب افزایش بازدارندگی، کاهش آسیب پذیری، نیروی انسانی، ساختمان ها، تاسیسات، تجهیزات و شریان های کشور در مقابل عملیات خصمانه و مخرب دشمن می‌گردد.

۲- تعریف نهایی و اصلی که مصوبه و ابلاغ سیاست‌های کلی نظام در امور پدافند غیرعامل از سوی مقام معظم رهبری در سال ۱۳۸۹ می‌باشد:

پدافند غیر عامل عبارت است از مجموعه اقدامات غیر مسلحانه ای که موجب افزایش بازدارندگی، کاهش آسیب پذیری، تداوم فعالیت های ضروری، ارتقاء پایداری ملی و تسهیل مدیریت بحران در مقابل تهدیدات و اقدامات نظامی دشمن می گردد (جلالی، ۱۳۹۱). در واقع پدافند غیرعامل، مقابله و رویارویی مستقیم با دشمن و استفاده از جنگ افزارهای مناسب و در دسترس برای دفع حمله و خنثی کردن اقدامات و عملیات آفندی دشمن است. بطور مثال استفاده از سیستم های ضد هوایی و هواپیماهای رهگیر جزو پدافند عامل محسوب می شود (حسن پور، ۱۳۹۹).

دکترین

دکترین به مجموعه مفاهیم نظری (اصول و اندیشه‌های) تعریف معناداری از فلسفه و اصول و ملاحظات معتبر، مشترک و پذیرفته شده و قابل اجرا اطلاق می‌شود که توسط مقامات دولت مردان و سیاست گذاران در راستای اهداف و منافع ملی به منظور هدایت (هماهنگی و همسوسازی) و راهنمایی نیروها (سازمان های نظامی، سیاسی، دفاعی، امنیتی و...) در اتخاذ روش ها (رفتارها، اهداف، اقدامات، ابزارها و...) با توجه به مقتضیات زمانی (جنگ یا بحران و صلح) و ملاحظات محیطی (ملی، منطقه‌ای و بین المللی) به کار گرفته می‌شود (شاه محمدی، ۱۳۹۳: ۴۲). اهم خصوصیات دکترین عبارتند از:

✓ در کاربرد نیاز به قضاوت دارد.

✓ نه مبنای عمل بلکه راهنمای عمل می‌باشد.

- ✓ عناصر محتوایی آن از ارتباط نزدیک مفهومی برخوردار می‌باشند.
- ✓ امکان تحقق یا عدم تحقق آن وجود دارد.
- ✓ بر اساس مقتضیات و شرایط محیطی شکل می‌گیرد.
- ✓ یک واژه‌ی چگونه شناختی است.
- ✓ باید مورد اجماع هیئت حاکمه و دولت‌مردان قرار گیرد.
- ✓ حقایق نظری محض نیست بلکه اصول و عقاید نظری با عمل توأم است.
- ✓ نگاه سازمان‌ها و افراد در تعریف و استفاده از آن متفاوت است.
- ✓ فاقد قدرت قانونی است.
- ✓ از جنس نظریه، تئوری و امور ذهنی است و به ذهنیت عمل مربوط می‌شود.
- ✓ در نهاد و اصل جنگ قرار دارد.
- ✓ محتوای آن، الفاکنده‌ی یک فکر و نظر می‌باشد.
- ✓ شرایط و ملاحظات محیطی در آن تأثیر گذار است.
- ✓ منافع و اهداف ملی را دنبال می‌کند.
- ✓ در قلب و مرکز اصلی جنگ قرار دارد (شامحمدی، ۱۳۹۵: ۴۳).

سطوح دکترین نظامی

- (۱) دکترین راهبردی^۱: در این سطح، علاوه بر نیروهای مسلح، سایر دستگاه‌های کشوری یا مؤلفه‌های قدرت ملی هم به‌نوعی در آن دخیل و تأثیر گذار هستند و جایگاه آن در شورای عالی امنیت ملی است و در واقع همان سیاست‌های دفاعی - امنیتی یا دکترین دفاعی راهبردی کشور است.
- (۲) دکترین عملیاتی^۲: دکترین عملیاتی عبارت است از یک سری باورها، چارچوب‌های نظری و اصول بنیادین رسمی که حاکم بر نحوه آماده شدن تمام یا بخشی از نیروهای مسلح (حداقل به استعداد یک نیرو) و حرکت آن‌ها به‌سوی میدان نبرد و گسترش و به‌کارگیری آن‌ها در صحنه عملیات^۳ است.
- (۳) دکترین تاکتیکی^۴: دکترین تاکتیکی به‌عنوان پایین‌ترین سطح دکترین‌ها است و به آن دسته از قواعد تاکتیکی گفته می‌شود که متضمن اجرای رزم در منطقه عملیات و هدایت‌کننده عوامل تاکتیکی در میادین نبرد است و در دو شکل انفرادی و یگانی دیده می‌شود.

1. Strategic Defense Doctrine

2. Operational Doctrine

3. Theater of Operation

4. Tactical Doctrine

همچنین دکترین در انواع مختلف سیاسی، اقتصادی، نظامی، فرهنگی، خط‌مشی قابل دسته‌بندی می‌باشد (افشردی، ۱۳۸۹).

پیشینه‌های تجربی مرتبط با عوامل مؤثر در تدوین دکترین نظامی و پدافند غیرعامل صاحب‌نظران زیر عوامل و مبانی مؤثری را در تدوین دکترین در نظر گرفته‌اند که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از:

باقری (۱۳۹۶) در کتاب تدوین دکترین صحنه جنگ، مبانی و ورودی‌های تدوین دکترین را به شرح زیر ارائه نموده است:

الف: مبانی و سنجه‌ها:

- (۱) جهان‌بینی فکری
- (۲) دانش و فن‌آوری نظامی
- (۳) عوامل ژئوپلتیک و ژئواستراتژی
- (۴) اسناد بالادستی

ب: ورودی‌ها شامل:

- (۱) فرامین و تدابیر فرماندهی معظم کل قوا
- (۲) قوانین و مقررات
- (۳) مقررات و توانمندی‌های سازمان
- (۴) قابلیت‌های رزمی و تجربه سازمانی
- (۵) توانایی‌های ملی در پشتیبانی از جنگ
- (۶) سناریوهای تهدید
- (۷) مقدمات و توانمندی‌های تهدید
- (۸) عملکرد نظامی تهدید
- (۹) پیمان‌های دفاعی و نظامی دشمن با سایر کشورها.

قنبری جهرمی (۱۳۹۶) الگوی تدوین و توسعه دکترین نظامی جمهوری اسلامی ایران مرحله اول را تبیین داده‌ها (عوامل و مبانی مؤثر) می‌داند، این داده‌ها به شرح ذیل می‌باشند:

مبانی مؤثر در تدوین دکترین نظامی

- اندیشه نظامی
- اندیشه نظامی حضرت امام خمینی (رحمت‌الله)
- اندیشه نظامی مقام معظم رهبری
- آرمان و منافع ملی

- دکترین کلان دفاعی

عوامل مؤثر در تدوین دکترین نظامی

- اهداف نظامی

- سیاست‌های کلان نظامی

- عوامل محیطی و جغرافیایی (صحنه جنگ و عملیات نظامی)

- قدرت و توان نظامی

- تجارب نظامی.

زه‌دی (۱۳۹۴) دکترین نظامی را از جمله مقوله‌هایی می‌داند که تحت تأثیر برخی مؤلفه‌ها است:

• فرهنگ راهبردی

• فناوری

• جغرافیا و جمعیت

• نوع حکومت

• سیاست

• منابع در دسترس

• راهبرد

• دکترین موجود

• تهدید.

ثروتی و مظلوم (۱۳۸۹) عوامل و مبانی مؤثر در تدوین و تغییر دکترین

دکترین به‌منزله یک سیستم، همواره برای حفظ کارایی در محیطی که عمل می‌نماید باید از عوامل داخلی و محیطی تأثیرپذیر باشد. تغییر و تحول در این عوامل باعث خواهد گردید تا دکترین همواره نیاز به تجدیدنظر داشته و قابلیت برخورد با وضعیت جدید را برای خود فراهم آورد. از این‌رو، شناخت و پایش این عوامل در حوزه تدوین و تجدیدنظر در دکترین‌های سازمانی ضروری است. برخی از عوامل عمده به شرح زیر است:

- فرمان‌ها، تدابیر و رهنمودهای ابلاغی.

- اندیشه و ایدئولوژی حاکم بر ارزش‌های سازمانی.

- قوانین و مقررات.

- دکترین ملی (دکترین حاکم فرا سازمانی) کشور.

- استراتژی فرا سازمانی.

- اهداف سازمانی.

- محیط بین‌المللی (وضعیت سیاسی-نظامی، نظام‌های بین‌المللی حاکم بر جهان، ملاحظه‌های ژئواستراتژیک و تصور از تهدیدات آینده).
- روابط میان سازمان‌های مختلف (روابط سازمانی با سازمان‌های داخلی و خارجی).
- محیط داخلی (ساختار قدرت داخلی، وضعیت اجتماعی، سیاسی و...).
- تجارب سازمانی.
- ملاحظه‌های ژئوپلیتیکی کشور (مسائل جمعیتی، میزان جمعیت به‌ویژه در قیاس با رقیب، کیفیت جمعیت و...).
- توسعه فناوری و الزام‌ها و مقدرات سازمانی، وسایل و تجهیزات.
- نیتایا ایمانوتای (۱۹۹۷) از دانشگاه هوایی تایلند با انجام مطالعه پژوهشی از فرآیند تدوین دکترین در سه کشور، مراحل هشتگانه زیر را برای فرآیند تدوین دکترین نیروی هوایی ارتش تایلند معرفی می‌نماید.

- جمع‌آوری اطلاعات
- تحلیل داده‌ها
- توسعه و پرورش نظرات و ایده‌ها و شکل‌دهی فرضیه‌ها
- آزمایش ایده‌ها
- ارزیابی نتایج تحلیل
- پذیرش و یکسان‌سازی فرضیه‌های پذیرفته‌شده و انتشار آن‌ها به‌عنوان دکترین
- آموزش دادن نیروها در رابطه با دکترین منتشرشده
- کاربردی سازی دکترین (نیتایا ایمانوتای، ۱۹۹۷: ۲۲).

آقامحمدی (۱۳۸۹) عواملی به‌عنوان ورودی جهت تدوین دکترین نظامی در نظر گرفته می‌شوند

که مهم‌ترین این عوامل عبارت‌اند از:

• قرآن کریم و روایات (به‌ویژه نهج‌البلاغه)

• اندیشه‌های نظامی رهبری نظام

• مأموریت‌ها و وظایف نیروهای مسلح

• مطالعه محیط

• تجارب نظامی

• فن‌آوری‌های نظامی

افشردی (۱۳۹۰) ورودی سیستم تدوین دکترین عبارت‌اند از:

- مبانی و اندیشه‌های دینی

- تجربه جنگ‌های گذشته و دفاع مقدس
  - ماهیت جنگ‌های آینده
  - رویکرد غرب و شرق به دکترین
  - اسناد بالادستی (فرامین و رهنمودهای ابلاغی رهبران نظام جمهوری اسلامی)
  - قوانین و مقررات جاری کشور
  - سیاست‌های دفاعی
  - توسعه فناوری
  - مقدمات نظامی (نیروی انسانی، تجهیزات و تسلیحات، آموزش)
  - جغرافیای کشور (طبیعی و انسانی)
  - جغرافیای نظامی
  - وظایف و انتظارات (مأموریت‌ها)
  - تجارب دفاع مقدس، تجارب جنگ‌های اخیر آمریکا
  - قابلیت‌های دفاعی (توانایی‌های نیروها)
  - ساختار نیروها و سلسله‌مراتب ن. م
  - فن‌آوری موجود و در دسترس ن. م
  - نتایج رزمایش‌ها، آموزش‌ها، تمرین‌ها و تجارب
  - سازمان‌دهی در نیروها
  - ساختار و تجهیزات نیروها
  - آموزش، نحوه عمل، رزمایش و تمرین
  - عوامل ژئوپولیتیک
  - مجموعه‌ای از توان عملیاتی به همراه پشتیبانی و سایر ابعاد
  - تهدید و سناریوهای دکترین عملیاتی دشمن.
- نیل فروشان (۱۳۹۲) ورودی‌های سامانه دکترین نظامی را با رویکرد بومی بدین شرح عنوان نموده است:
- مبانی اعتقادی، سنت، سیره ائمه اطهار (علیهم‌السلام)
  - تدابیر (مقام معظم) رهبری
  - استراتژی دفاعی نظام (اهداف، ابزار، شیوه‌های دفاعی و ...)
  - محیط ملی (جغرافیایی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی، فناورانه، نظامی و ...)
  - محیط بین‌الملل، پیرامونی، منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای (فرصت‌ها، تهدیدها)

- تهدیدها (اهداف، ابزار و شیوه‌های نظامی تهدید)

- ماهیت جنگ آینده (ویژگی‌ها، الزامات و ...)

- تجارب نظامی (خودی، رسیده، شبیه‌سازی).

دکترین به‌منزله یک سیستم، همواره برای حفظ کارایی در محیطی که عمل می‌نماید باید از عوامل داخلی و محیطی تأثیرپذیر باشد. تغییر و تحول در این عوامل باعث خواهد گردید تا دکترین همواره نیاز به تجدیدنظر داشته و قابلیت برخورد با وضعیت جدید را برای خود فراهم آورد. از این‌رو، شناخت و پایش این عوامل در حوزه تدوین و تجدیدنظر در دکترین‌های سازمان ضروری است. برخی از عوامل عمده به شرح زیر می‌باشد:

✓ فرامین، تدابیر و راهنمودهای ابلاغی

✓ اندیشه و ایدئولوژی حاکم بر ارزش‌های سازمانی

✓ قوانین و مقررات

✓ دکترین ملی (دکترین حاکم فرا سازمانی) کشور

✓ استراتژی فراسازمانی

✓ اهداف سازمانی

✓ روابط میان سازمان‌های مختلف (روابط سازمانی با سازمان‌های داخلی و خارجی)

✓ محیط داخلی (ساختار قدرت داخلی، وضعیت اجتماعی، سیاسی و ...)

✓ تجارب سازمانی

ملاحظه‌های ژئوپلیتیکی کشور (مسائل جمعیتی، میزان جمعیت به‌ویژه در قیاس با رقیب، کیفیت جمعیت و...) توسعه فن‌آوری و الزام‌ها و مقدرات سازمانی، وسایل و تجهیزات (نوذری، ۱۳۸۹).

همچنین شاه‌محمدی (۱۳۹۳) بیان نموده است که در تدوین دکترین پدافند غیرعامل، عوامل

مختلفی به شرح زیر دخالت دارند:

✓ فرامین، قوانین، تدابیر، سیاست‌ها و راهنمودهای ابلاغی (مبانی دینی و اعتقادی)،

✓ سیاست‌های کلی نظام، اندیشه‌های دفاعی حضرت امام خمینی، تدابیر امام خامنه‌ای، قوانین؛

✓ تحلیل محیط (سناریوهای کلی جنگ آینده، تجربیات حاصل از عملکرد دشمن)؛

✓ تحلیل نقاط قوت و ضعف قدرت تهدیدکننده (مؤلفه‌های اثرگذار در حوزه پدافند غیرعامل)؛

✓ تحلیل نقاط قوت و ضعف خودی (حوزه‌های تأثیرپذیر در حوزه پدافند غیرعامل)؛

✓ تحلیل مقدرات و ملاحظات (اقتصادی، فنی، جغرافیایی، اجرایی و...)

✓ ماهیت، موقعیت، موضوعیت و نوع تأسیسات حیاتی خودی (شاه‌محمدی، ۱۳۹۳).

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از منظر هدف، کاربردی و از منظر راهبرد اجرای پژوهش، این مطالعه به روش توصیفی از نوع اسنادی انجام شده است و محقق، اطلاعات مورد نیاز برای حل مسأله پژوهش را با مطالعه اسناد و مدارک گردآوری و به هدف پژوهش پاسخ مناسب داده است. همچنین از منظر روش گردآوری داده، این پژوهش به شکل کتابخانه‌ای و میدانی (جلسات تأیید خبرگانی) صورت گرفته است. از منظر نوع داده نیز به عنوان یک پژوهش کیفی طبقه‌بندی می‌شود. از منظر مقطع زمانی اجرای پژوهش، مطالعه انجام شده از نوع پژوهش‌های تک مقطعی می‌باشد. جامعه مورد مطالعه شامل کلیه اسناد و مدارک مرتبط با دکترین، دکترین پدافند غیرعامل و پدافند غیرعامل در کشور که در منویات مقام معظم رهبری (مدظله العالی)، اسناد بالادستی، و کلیه پیشینه‌های تحقیقاتی مرتبط ارائه شده‌اند، بوده‌اند. گزاره‌ها به روش هدفمند قضاوتی انتخاب و فرآیند جمع‌آوری آنان تا مرحله اشباع نظری داده‌ها ادامه پیدا کرد. به عبارت دیگر، فرآیند گردآوری گزاره‌های مرتبط با عوامل مؤثر در تدوین دکترین پدافند غیرعامل از اسناد و مدارک تا زمانی ادامه یافت که به اشباع نظری داده‌ها رسیده و کدهای جدیدی از اسناد و مدارک جدید احصاء نشد. در نهایت نیز یافته‌های احصاء شده از این بخش به تأیید خبرگان حوزه رسیده است.

خبرگان این پژوهش را صاحب‌نظران حوزه‌ی پدافند غیرعامل و پدافند هوایی که دارای سوابق فرماندهی و مدیریت کلان و آگاه به دکترین بوده‌اند که به روش هدفمند قضاوتی به تعداد ۱۵ نفر شناسایی گردیدند. در این راستا، گزاره‌های احصاء شده از مرحله اسناد و مدارک، با روش دلفی سه‌مرحله‌ای در اختیار خبرگان قرار گرفت که در نهایت دسته‌بندی ارائه شده از عوامل مؤثر بر تدوین دکترین پدافند غیرعامل با رویکرد نظامی به شرح جدول (۳) به تأیید ایشان رسید.

جهت ارتقای سطح روایی گزاره‌ها، تلاش بر آن بود که در جمع‌آوری داده‌ها، از اسناد و منابع دست‌اول و کتب، مقالات و رساله‌های معتبر که نویسندگان آن‌ها صاحب‌نام بوده و توسط مؤسسات انتشاراتی مهم و معتبر به چاپ رسیده است و همین‌طور از اسناد و مدارک قابل دسترس و دیگر منابع معتبر استفاده شود تا روایی اسناد و مدارک را به اثبات رساند. از سوی دیگر داده‌های حاصل از منابع گوناگون با یکدیگر و با نظرات متخصصان و صاحب‌نظران مطابقت داده شد تا همگرایی آن‌ها نشان داده شود و به این وسیله پایایی و اعتبار منابع به اثبات رسید. همچنین از منابعی که بیشترین میزان استنادی به آنان بوده است نیز بهره برده شده است. همچنین در پایان نیز پایایی گزاره‌های ارائه شده در تحلیل محتوی به روش پایایی

کدگذاری مجدد احصا شده است. نتایج جدول (۲) بیانگر آن است که کدگذاری گزاره‌ها توسط سه کدگذار بالغ بر ۹۴ درصد شبیه هم بوده است که قابلیت اعتماد فرآیند کدگذاری را مشخص می‌نماید.

جدول (۲) محاسبه پایایی کدگذاری مجدد (شاخص ثبات)

ردیف	مصاحبه‌شونده	تعداد کل کدها	تعداد توافقات	تعداد عدم توافقات	پایایی (درصد)
۱	کدگذار ۱	۱۷	۸	۱	۹۴/۱۱ درصد
۲	کدگذار ۲	۱۳	۶	۱	۹۲/۳۰ درصد
۳	کدگذار ۳	۲۷	۱۳	۱	۹۶/۲۹ درصد
کل		۵۷	۲۷	۳	۹۴/۷۳ درصد

همچنین روش تجزیه و تحلیل داده‌های کیفی بر روی اسناد و مدارک مبتنی بر روش تحلیل محتوی (تماتیک) و بر مبنای کدگذاری باز و دسته بندی متن و تحلیل روابط بین گزاره‌ها، مقوله‌های فرعی و اصلی بوده است که به روش (تماتیک) براون و کلارک^۱ (۲۰۰۶) و بصورت دستی انجام شده است که مراحل آن به تفکیک در بخش تجزیه و تحلیل داده‌ها ارائه شده است.

تجزیه و تحلیل داده‌ها

در این پژوهش برای تجزیه و تحلیل داده‌های کیفی بر روی اسناد و مدارک، از روش تحلیل محتوی (تماتیک) که توسط براون و کلارک (۲۰۰۶) استفاده گردید که مراحل آن به شرح زیر ارائه می‌شود:

گام اول (آشنایی با داده‌ها): در مرحله نخست گزاره‌های احصاء شده از مطالعه اسناد و مدارک جمع بندی و پس از چندین مرحله مطالعه و غوطه‌ور شدن در داده‌های احصاء شده، آشنایی نسبی با آنان کسب گردید.

گام دوم (کدگذاری اولیه داده‌ها): در این مرحله تلاش گردید تا به استخراج مفاهیم در طی فرآیند مقوله بندی گزاره‌ها پرداخته شود و در ادامه به کدگذاری مفهومیها به روش دستی پرداخته شود. بطور کلی در طی این فرآیند در مجموع از بین گزاره‌هایی که به آنان اشاره شده بود، گزاره‌های منتخب شناسایی و در جدول (۳) ارائه گردید.

گام سوم (جستجوی مفاهیم گزینشی): در مرحله سوم که بنام کدگذاری گزینشی نیز معروف می‌باشد تلاش گردید تا با بررسی کدهای اولیه داده شده به هریک از مفاهیم و حذف مفاهیم مشابه، ناقص و نامرتب با موضوع، تعداد مفاهیم گزینشی یا همان مضامین پایه احصاء گردد.

¹ Braun & Clarke

(مرحله سوم؛ جستجوی تم‌ها). از مجموعه گزاره‌های احصاء شده در نهایت ۲۰ مفهوم گزینشی حاصل شد.

گام چهارم (بازبینی مفاهیم): در مرحله چهارم پژوهشگر با انجام بازبینی مجدد در بین مفاهیم گزینشی، تلاش نمود تا به دسته‌بندی مفاهیم (بر اساس محتوا و ظاهر) در قالب دسته‌های کلی‌تر بپردازد (مرحله چهارم؛ بازبینی مفاهیم). در این راستا تعداد ۳ مضمون سازمان‌دهنده یا مقوله فرعی شکل گرفت که در جدول (۳) ارائه شده است.

گام پنجم (تعریف و نام‌گذاری مفاهیم): در مرحله پنجم نیز محقق با اجرای اعمال رفت و برگشتی در میان مقوله‌های فرعی (مضامین سازمان‌دهنده)، در پی دسته‌بندی آنان در مقوله‌های سطح بالاتر (مضامین فراگیر) برآمد. در این راستا با بهره‌مندی از اشرافیت نظری که بر موضوع حاصل گردیده بود، مضامین سازمان‌دهنده در قالب مضمون فراگیر "عوامل مؤثر بر تدوین دکترین پدافند غیر عامل جمهوری اسلامی ایران" دسته‌بندی گردیدند.

گام ششم (گزارش‌دهی): مرحله پایانی تحلیل مضمون نیز شامل ارائه گزارش نهایی می‌باشد که در نهایت این بخش منتج به ارائه عوامل مؤثر بر دکترین پدافند غیر عامل جمهوری اسلامی ایران شد.

در ادامه نحوه کدگذاری باز در تحلیل محتوی و چگونگی دستیابی به عوامل مؤثر بر تدوین دکترین پدافند غیر عامل جمهوری اسلامی ایران با رویکرد نظامی در جدول (۳) گزارش گردیده است.

جدول (۳) عوامل مؤثر بر تدوین دکترین پدافند غیر عامل با رویکرد نظامی

مقوله اصلی	مقوله‌های فرعی	مفاهیم گزینشی	گزاره‌های اسناد و مدارک
عوامل مؤثر بر تدوین دکترین پدافند غیر عامل	جهت‌دهندگان دکترین پدافند غیر عامل	اندیشه و ایدئولوژی نظامی	- اندیشه نظامی حضرت امام خمینی (رحمت‌الله) - اندیشه نظامی مقام معظم رهبری (مدظله العالی) / (قنبری جهرمی، ۱۳۹۶) - اندیشه و ایدئولوژی حاکم بر ارزش‌های سازمانی / ثروتی و مظلوم (۱۳۸۹) / باقری (۱۳۹۳) - مبانی و اندیشه‌های دینی / افشردی (۱۳۹۰)
غیر عامل با رویکرد نظامی		آرمان و منافع ملی	- آرمان‌ها / قنبری جهرمی (۱۳۹۶) - منافع ملی / آقامحمدی (۱۳۸۹)
		فرهنگ راهبردی	- فرهنگ ملی / قنبری جهرمی (۱۳۹۶) - فرهنگ سازمانی راهبردی / افشردی (۱۳۹۰)

گزاره‌های اسناد و مدارک	مفاهیم گزینشی	مقوله‌های فرعی	مقوله اصلی
- فرمان‌ها، تدابیر و رهنمودها/ ثروتی و مظلوم (۱۳۸۹) - اسناد بالادستی (فرامین و رهنمودهای ابلاغی رهبران نظام جمهوری اسلامی) و وظایف و انتظارات (مأموریت‌ها) / افشردی (۱۳۹۰) / دانش آشتیانی (۱۳۹۶) - تدابیر (مقام معظم) رهبری / نیل فروشان (۱۳۹۲)	فرمان‌ها، تدابیر و مأموریت‌های ابلاغی		
- دکترین ملی (دکترین حاکم فرا سازمانی) کشور/ ثروتی و مظلوم (۱۳۸۹) - دکترین کلان دفاعی / قنبری جهرمی (۱۳۹۶) - مأموریت‌ها و وظایف نیروهای مسلح / آقامحمدی (۱۳۸۹) - رویکرد غرب و شرق به دکترین / افشردی (۱۳۹۰)	دکترین بالادستی نظامی		
- قرآن کریم و روایات (به‌ویژه نهج‌البلاغه) / آقامحمدی (۱۳۸۹) - مبانی اعتقادی، سنت، سیره ائمه اطهار (علیهم‌السلام) / نیل فروشان (۱۳۹۲)	مبانی دینی و اعتقادی		
- ساختار نیروها و سلسله‌مراتب ن. م / افشردی (۱۳۹۰) - سازمان‌دهی در نیروها و ساختار و تجهیزات نیروها، آموزش، نحوه عمل، رزمایش و تمرین / افشردی (۱۳۹۰)	ساختار سازمانی		
- اهداف / زهدی (۱۳۹۴) - اهداف سازمانی / ثروتی و مظلوم (۱۳۸۹)	اهداف نظامی		
- سیاست‌های کلان / زهدی (۱۳۹۴) - استراتژی فرا سازمانی / ثروتی و مظلوم (۱۳۸۹) - استراتژی دفاعی نظام (اهداف، ابزار، شیوه‌های دفاعی و ...) / نیل فروشان (۱۳۹۲) / باقری (۱۳۹۳)	سیاست‌های کلان نظامی	ساختاردهندگان دکترین پدافند غیرعامل	
- قوانین و مقررات سازمانی / ثروتی و مظلوم (۱۳۸۹) - قوانین و مقررات جاری کشور / افشردی (۱۳۹۰)	قوانین و مقررات		
- توان نظامی / زهدی (۱۳۹۴) - قدرت نظامی / آقامحمدی (۱۳۸۹)	قدرت و توان نظامی		
- تجارب نظامی / زهدی (۱۳۹۴) / (Larsdotter,) (2019) - تجارب سازمانی / ثروتی و مظلوم (۱۳۸۹)	تجارب نظامی		

گزاره‌های اسناد و مدارک	مفاهیم گزینشی	مقوله‌های فرعی	مقوله اصلی	
<p>- تجربیات حاصل از عملکرد دشمن/ شامحمدی (۱۳۹۳)</p> <p>- تجربه جنگ‌های گذشته و دفاع مقدس، تجارب جنگ‌های اخیر آمریکا/ افشردی (۱۳۹۰)</p> <p>- نتایج رزمایش‌ها، آموزش‌ها، تمرین‌ها و تجارب/ افشردی (۱۳۹۰)</p> <p>- تجارب نظامی (خودی، رسیده، شبیه‌سازی)/ نیل فروشان (۱۳۹۲)/ تهامی (۱۳۸۴)/ نوروزی (۱۳۹۱)</p>				
<p>- فناوری/ زهدی (۱۳۹۴)</p> <p>- توسعه فن‌آوری و الزام‌ها و مقدرات سازمانی، وسایل و تجهیزات/ شامحمدی (۱۳۹۳)/ خانی (۱۳۸۳)</p> <p>- فن‌آوری‌های نظامی/ آقامحمدی (۱۳۸۹)/ (Long & Green, 2015)</p> <p>- فن‌آوری موجود و در دسترس ن. م/ افشردی (۱۳۹۰)</p>	توسعه فناوری			
<p>- منابع/ زهدی (۱۳۹۴)</p> <p>- مقدرات نظامی (نیروی انسانی، تجهیزات و تسلیحات، آموزش)/ افشردی (۱۳۹۰)/ (Rodman, 2000)</p> <p>- قابلیت‌های دفاعی (توانایی‌های نیروها)/ افشردی (۱۳۹۰)/ نوروزی (۱۳۹۱)</p>	قابلیت‌ها و منابع در دسترس			
<p>- عوامل محیطی و جغرافیایی (صحنه جنگ و عملیات نظامی)/ قنبری جهرمی (۱۳۹۶)</p>	جغرافیای صحنه جنگ			
<p>- جمعیت/ زهدی (۱۳۹۴)</p> <p>- ملاحظه‌های ژئوپلیتیکی کشور (مسائل جمعیتی، میزان جمعیت به‌ویژه در قیاس با رقیب، کیفیت جمعیت و...)/ (نوذری، ۱۳۸۹).</p> <p>- جغرافیای کشور (طبیعی و انسانی)، عوامل ژئوپولیتیک/ افشردی (۱۳۹۰)</p>	ملاحظات ژئوپلیتیکی	شتاب‌دهندگان محیطی پدافند غیرعامل		
<p>- حکومت‌داری/ زهدی (۱۳۹۴)</p> <p>- نوع حکومت/ افشردی (۱۳۹۰)</p>	نوع حاکمیت			
<p>- تهدیدها/ زهدی (۱۳۹۴)</p> <p>- ماهیت جنگ‌های آینده/ افشردی (۱۳۹۰)</p>	نوع تهدید آینده			

مقاله اصلی	مقاله‌های فرعی	مفاهیم گزینشی	گزاره‌های اسناد و مدارک
			<p>- تهدید و سناریوهای دکترین عملیاتی دشمن/ افشردی (۱۳۹۰)</p> <p>- تهدیدها (اهداف، ابزار و شیوه‌های نظامی تهدید)/ نیل فروشان (۱۳۹۲)/ (Dempsey, 2013)</p> <p>- ماهیت جنگ آینده (ویژگی‌ها، الزامات و ...) / نیل فروشان (۱۳۹۲)</p>
	تحلیل محیط بین‌المللی		<p>- وضعیت سیاسی-نظامی، نظام‌های بین‌المللی حاکم بر جهان، ملاحظه‌های ژئواستراتژیک و تصور از تهدیدات آینده/ ثروتی و مظلوم (۱۳۸۹)</p> <p>- تحلیل مقدرات و ملاحظات (اقتصادی، فنی، جغرافیایی، اجرایی و...) / شامحمدی (۱۳۹۳)</p> <p>- تحلیل نقاط قوت و ضعف قدرت تهدیدکننده (مؤلفه‌های اثرگذار در حوزه‌ی پدافند غیرعامل)/ جمشیدی (۱۳۸۳)/ (Army, 2011)</p> <p>- مطالعه محیط / آقامحمدی (۱۳۸۹)</p> <p>- محیط بین‌الملل، پیرامونی، منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای (فرصت‌ها، تهدیدها)/ نیل فروشان (۱۳۹۲)</p>
	تحلیل محیط داخلی		<p>- محیط داخلی (ساختار قدرت داخلی، وضعیت اجتماعی، سیاسی و ...) / ثروتی و مظلوم (۱۳۸۹)</p> <p>- تحلیل نقاط قوت و ضعف خودی (حوزه‌های تأثیرپذیر در حوزه پدافند غیرعامل)/ شامحمدی (۱۳۹۳)</p> <p>- محیط ملی (جغرافیایی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی، فناوریانه، نظامی و ...) / نیل فروشان (۱۳۹۲)/ (Davies, & Gustafson, 2019)</p>

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

این پژوهش با هدف تبیین عوامل مؤثر بر دکترین پدافند غیر عامل جمهوری اسلامی ایران انجام شد. در پایان بر مبنای نتایج انجام شده بر روی اسناد و مدارک، بطور کلی این عوامل در سه حوزه کلی دسته‌بندی شدند که عبارتند از: "جهت‌دهندگان دکترین پدافند غیرعامل"، "ساختاردهندگان دکترین پدافند غیرعامل" و "شتاب‌دهندگان محیطی پدافند غیرعامل".

از سوی دیگر یافته‌ها نشان داد که، جهت‌دهندگان دکترین پدافند غیرعامل شامل عواملی چون، اندیشه و ایدئولوژی نظامی، آرمان و منافع ملی، فرهنگ راهبردی، فرمان‌ها، تدابیر و مأموریت‌های ابلاغی، دکترین بالادستی نظامی، مبانی دینی و اعتقادی می‌گردد. همچنین ساختاردهندگان دکترین پدافند غیرعامل نیز شامل مواردی چون، ساختار سازمانی، اهداف نظامی، سیاست‌های کلان نظامی، قوانین و مقررات، قدرت و توان نظامی، تجارب نظامی، توسعه فناوری، قابلیت‌ها و منابع در دسترس گردیده است. در نهایت شتاب‌دهندگان محیطی پدافند غیرعامل نیز شامل، جغرافیای صحنه جنگ، ملاحظات ژئوپلیتیکی، نوع حاکمیت، نوع تهدید آینده، تحلیل محیط بین‌المللی و تحلیل محیط داخلی می‌گردد.

بررسی‌های پیشینه‌ها نیز نشان داد که عواملی چون، فرامین، تدابیر و رهنمودهای ابلاغی، اندیشه و ایدئولوژی حاکم بر ارزش‌های سازمانی، قوانین و مقررات، دکترین ملی (دکترین حاکم فرا سازمانی) کشور، اهداف سازمانی، روابط میان سازمان‌های مختلف (روابط سازمانی با سازمان‌های داخلی و خارجی)، تجارب سازمانی و ... مورد تأکید قرار گرفت که در پژوهش‌های پیشین از جمله مطالعات باقری (۱۳۹۶)، باقری (۱۳۹۳)، دانش آشتیانی (۱۳۸۸)، نوذری (۱۳۸۹)، نیل فروشان (۱۳۹۲)، افشردی (۱۳۹۰)، آقامحمدی (۱۳۸۹)، ثروتی و مظلوم (۱۳۸۹) و زهدی (۱۳۹۴) نیز به آنان پرداخته شده است.

بنابراین بر مبنای یافته‌ها ارائه شده می‌توان نتیجه گرفت که به منظور تدوین دکترین پدافند غیرعامل با رویکرد نظامی باید به سه حوزه کلی یاد شده یعنی جهت‌دهندگان دکترین پدافند غیرعامل، ساختاردهندگان دکترین پدافند غیرعامل و شتاب‌دهندگان محیطی پدافند غیرعامل توجه ویژه نمود.

در پایان پیشنهاد می‌گردد علاوه بر در نظر گرفتن عوامل اشاره شده در سه حوزه یاد شده در تدوین دکترین پدافند غیرعامل با رویکرد نظامی که می‌تواند نقشه راه طراحی و پیاده‌سازی دکترین در این حوزه باشد، لازم است نسبت به ارائه دکترین پدافند غیرعامل کشور جهت مواجهه با تهدیدهای پیش‌روی آینده و تکمیل اجزای آن اعم از ورودی‌های دکترین، فرایند تدوین دکترین و خروجی دکترین در پژوهش‌های آتی اقدام شود. همچنین این پژوهش به رویکرد نظامی در حوزه پدافند غیرعامل پرداخته است که پیشنهاد می‌گردد با در نظر گرفتن سایر حوزه‌های فرهنگی- اجتماعی، اقتصادی، سیاسی- قانونی، زیست‌محیطی و ... به شناسایی و ارائه دسته‌بندی جامعی از این عوامل پرداخته شود.

قدردانی

در پایان از تمامی عزیزانی که ما را در راستای انجام این تحقیق یاری رساندند، کمال تشکر و امتنان بعمل می‌آید.

منابع

- افشردی محمدحسین. (۱۳۹۰). تدوین رهنامه عملیاتی نیروهای زمینی ج.ا.ایران در نبرد همتراز و ناهم‌تراز و بررسی شباهت‌ها و تفاوت‌های آن.
- امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی). مجموعه بیانات. قابل دسترسی در: www.Khamenei.ir.
- دانش آشتیانی محمدباقر. (۱۳۸۸). اصول و روش تدوین دکترین نظامی. فصلنامه نظم و امنیت ملی. ۲(۳): ۷۱-۱۷.
- باقری افشردی محمدحسین. (۱۳۹۰). جزوه درسی دانشگاه عالی دفاع ملی. تهران.
- باقری محمدحسن. (۱۳۹۳). طرح‌ریزی راهبرد نظامی در صحنه جنگ و عملیات. نشر دانشگاه عالی دفاع ملی (چاپ محدود). تهران.
- باقری، محمدحسن، (۱۳۹۶). تدوین دکترین صحنه جنگ. تهران: انتشارات دانشگاه فرماندهی و ستاد ارتش.
- تهامی، سید مجتبی. (۱۳۸۴). امنیت ملی دکترین، سیاست‌های دفاعی و امنیتی. (جلد ۲). تهران: انتشارات آجا با مشارکت دانشگاه دفاع ملی.
- ثروتی. محسن و مظلومی علی. (۱۳۸۹). راهنمای آموزشی تدوین رهنامه. تهران: انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- ثروتی محسن. (۱۳۹۱). راهنمای آموزشی تدوین دکترین، تهران: انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
- جلالی، غلامرضا. و هاشمی فشارکی، سید جواد. (۱۳۹۴). پدافند غیر عامل در آیینه قوانین و مقررات. تهران: انتشارات سازمان پدافند غیر عامل.
- جمشیدی، محمدحسین. (۱۳۸۳). مبانی و تاریخ اندیشه نظامی در جهان. تهران: انتشارات دافوس سپاه. دوره عالی جنگ.
- چگینی، حسن. (۱۳۹۹). مدیریت راهبردی دفاعی. ویرایش دوم. تهران: انتشارات دافوس آجا.
- حسن پور، حمید. (۱۳۹۹). پدافند غیر عامل. تهران: انتشارات دافوس آجا.
- خانی، عبدالله. (۱۳۸۳). نظریه‌های امنیت ملی. تهران: انتشارات موسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر.
- دانش آشتیانی، محمدباقر. (۱۳۸۸). اصول جهان و پیش تدوین دکترین نظامی. فصلنامه نظم و امنیت / انتظامی. ۲(۳): ۷۲-۱۷.

- دانش آشتیانی، محمدباقر. (۱۳۹۶). تدوین دکترین. جزوه درسی مقطع دکتری. دافوس آجا.
- رحمتی، انشا... (۱۴۰۰). دانشنامه فلسفه اخلاق. انتشارات سوفیا. چاپ چهارم.
- زهدی، یعقوب. (۱۳۹۴). سیاست دفاعی. نشر مرکز تحقیقات راهبردی دفاعی. تهران.
- زهدی، یعقوب. (۱۳۸۶). مقایسه سیاست دفاعی با راهبرد دفاعی و دکترین دفاعی. فصلنامه راهبرد دفاعی. (۱۷)۵: ۳۱-۷.
- شهرام، شاهرخ. (۱۳۹۸). رساله دکتری تدوین الگوی طرح جامع پدافند غیرعامل قرارگاه پدافند هوایی خاتم الانبیاء (ص) آجا در برابر تهدیدات ناهمطراز. دانشگاه دفاع ملی.
- قنبری جهرمی، محمدحسین. (۱۳۹۴). طراحی رهنامه بازدارندگی همه‌جانبه ج. ا. ایران در چشم‌انداز بیست‌ساله کشور. تهران. مرکز تحقیقات راهبردی دفاعی.
- عبدالله خانی، علی. (۱۳۸۳): نظریه‌های امنیت ملی. تهران. انتشارات موسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر تهران.
- قنبری جهرمی، محمدحسین. (۱۳۹۴). طراحی رهنامه بازدارندگی همه‌جانبه جمهوری اسلامی ایران در چشم‌انداز بیست‌ساله کشور.
- قنبری جهرمی، محمدحسین. (۱۳۹۶). کلیاتی پیرامون دکترین نظامی. پژوهشکده دفاعی و امنیتی دانشگاه امام حسین (ع).
- قنبری جهرمی، محمدحسین. (۱۳۸۶). دکترین نظامی. جزوه درسی. دافوس سپاه.
- قنبری جهرمی، محمدحسین. (۱۳۹۴). طراحی رهنامه بازدارندگی همه‌جانبه جمهوری اسلامی ایران در چشم‌انداز بیست‌ساله کشور. تهران. نشر مرکز تحقیقات راهبردی دفاعی.
- گروه مولفین. (۱۳۹۹). آیین‌نامه مرجع نیروی پدافند هوایی آجا. مرکز مطالعات راهبردی و تدوین آیین‌نامه‌های نپاجا.
- نوروزی، محمدتقی. (۱۳۸۵). فرهنگ دفاعی امنیتی. تهران. انتشارات سنا.
- معمارزاده غلامرضا و پورشاسب عبدالعلی. (۱۳۸۶). الگوی مفهومی رهنامه نظامی. نشر مطالعات دفاعی راهبردی، شماره ۳۰.
- معینمحمد. (۱۳۸۳). فرهنگ لغات. تهران. انتشارات امیرکبیر.
- نوذری فضل‌الله. (۱۳۹۱). رهنامه نبرد زمینی در محیط جنگ ناهم‌تراز با رویکرد دفاع همه‌جانبه. دانشگاه عالی دفاع ملی. مقالات برگزیده همایش دفاع ملی، دفاع همه‌جانبه.
- نوذری فضل‌الله. (۱۳۹۲). دکترین نبرد زمینی در محیط جنگ ناهم‌تراز با رویکرد دفاع همه‌جانبه. مجله سیاست دفاعی. (۸۵)۲۲: ۱۳۶-۸۹.
- نوروزی محمد تقی. (۱۳۸۵). فرهنگ دفاعی - امنیتی. تهران. انتشارات سنا.
- نوروزی محمدتقی. (۱۳۹۱). رهنامه دفاعی - امنیتی. تهران. بنیاد قرآن و عترت به سفارش مرکز مطالعات تحول.

- Army, U. S. (2011). ADP 3-0 Unified Land Operations. Washington, DC: Headquarters, Department of the Army.
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative research in psychology*, 3(2), 77-101.
- Davies, P. H., & Gustafson, K. (2019). Intelligence and military doctrine: paradox or oxymoron?. *Defence Studies*, 19(1), 19-36.
- Dempsey, M. E. (2013). Doctrine for the armed forces of the United States.
- Larsdotter, K. (2019). Military strategy in the 21st century. *Journal of Strategic Studies*, 42(2), 155-170.
- Long, A., & Green, B. R. (2015). Stalking the secure second strike: Intelligence, counterforce, and nuclear strategy. *Journal of Strategic Studies*, 38(1-2), 38-73.
- Rodman, D. (2000). The Role of the Israel Air Force in the Operational Doctrine of the Israel Defense Forces: Continuity and Change. Air.
- <https://Researchgate.net/publ/Establishing the passive defense rul>
- <https://uis.bragee.unit.no/Active vs. passive defense against a strategic attacker>
- <https://pd.ihu.ac.ir/passive defense quarterly>
- <https://www.RAND.org/Active and passive defense corporation>

